

Сиражедин Ал Оши`нин Нисабул Ахбар эмгеги жана этиканын каралышы
Масиралиев Ш. П.*

Аннотация

Сиражедин Ал-Ошинин Нисабул Ахбар эмгегинде этикалык маселелер колго алынганбы ошондой эле натыйжада этика темасында канчалык денгелде изилдөө жасалганын аныктоо көздөлөт. Макалада автордун этикага тиешелүү түшүнүктөрүн синтез анализдөөнүн негизинде учурубоздагы чагылуусун салыштыруу аракеттери жөнүндө. Себеби кандай гана ой жүгүртүү болбосун жалпысынан аларды илимий, диний, искусство, эстетика, культуралык деп бөлө алабыз. Кандай гана маданиятта болбосун ушул ой жүгүртүүлөрдүн өз-ара болгон мамилелерине күбө болобуз кээ бир тарыхтарда ой жүгүртүүлөр бирин-бири колдосо кээ бир учурларда карама-каршы болгон. Автордун чыгармасында ушул маселелерге болгон аракеттерин таанып билүү бизге актуалдуу деп эсептеп, изилдөөнү чечтик.

Ачкыч сөздөр: Этика, жакшылык, адилет, үлгү, ниет кылуу, Ал-Оший, Нисабул Ахбар.

The Book of Üshî's *Niṣāb al-akhbār* and his Ethical Views

Abstract

The mission of the article is defined in the work Sirāj al-Dīn al-Üshî *Niṣāb al-Akḥbār* is the ethical issue taken and the level of investigation determined. And also to analyze the relevant analysis and synthesis of the author and his inference with ethical conjectures and find today's reflections. Any inference of what kind it was not either scientific or ethical or aesthetic or religious. In the framework of this inference, if we research the history of mankind, then tendency to either move appropriate or away from each other. In the basic agreement of this most interesting situation, which was the author's opinion and will try to find out its role.

Keywords: Ethical Issue, Virtue, Sample, intention, al-Üshî, *Niṣāb al-Akḥbār*.

Этика жөнүндө ой жүгүртүү жалпысынан адамзат тарабынан кылымдар бою башынан өткөзгөн тажрыйбалары, тилек каалоолору, ишенимдери, культураларынын өзөктөрү айлана чөйрөсүн менен болгон мамилелеринин топтому деп атоого мүмкүн. Ал эми ушул сыяктуу ой жүгүртүүлөрдүн анын ичинен ахлак философия илими бул татаал жана өтө кенен маселени метод анализ синтез катарында; «Баалуулук жана болмуш», «Баалуулуктардын түзүлүшү», «Баалуулукту алып келген нерсе эмне?», «Ахлактык баалуулуктар», «Ахлак философиясы жана саясий илимдер», «Ахлактын онтологиясы», «Ахлак мамиленин шарттары», «Эркиндик проблемасы», «Ахлактык максаттар жана каражаттар», «Ахлак теориясынын категориялары»- сыяктуу классификацияга бөлүүнүн негизинде изилдөө жасайт. Ал эми биз бул макалада этиканын онтологиясы жана ахлактык максат жана каражаттар бөлүмүн негиз алуу менен жалпы иретте изилдөө жасоого аракеттендик

---

* ОшМУ теология факультети/Oṣ Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Ахлак философиясында эки көз караш: Мурда философтор өздөрүнө “инсан үчүн жакшы жашоонун эмне болгонун”¹ жана инсандын кандай жашоосу керек экендигин сурашкан жана бул эки суроого жооп иретинде кээ бир аныктамаларды кээ бир сунуш же кеңешти ортого койгон. Байкалгандай жалпысынан биринчи суроо менен тиешелүү катары кээ бирлеринин жакшы, жашоо рахаттуу жашоо, кээ бирлери бактылуу жашоо, кээ бирлери кыйынчылык жоктугуна байланышкан жашоо, кээ бирлери Кудайдын буйруктарына баш ийүүгө ийкемдүү бир жашоо болгондугун айтышат жана бул ачыктоолоруна жакын болгон белгилүү бир жашоону сунушташкан. Бирок акыркы убактарда ахлак философиясы темасында башкача бир ой сунуштаган философтор да ортого чыкты. Булар философиянын функциясын кенен анализ кылып, караңгылыктан жарыктыкка чыгарып көрүүнү каалаган философтор. Булардын ою боюнча ахлак философиясынын темасы “жакшы бир жашоонун эмне болгондугун” же болбосо “инсандын кандай жашоосу керек” экендиги туурасында суроолор суроо же насааттарды айтуу эмес жана сунуштоолордун анализ кылынуусу жана жарыктыкка жетиштирилүүсү болуп эсептелет². Бул түшүнүктөрдүн мисалы: рахатчылык бул жакшы же жалган сүйлөө жаман болуп эсептелет деген сыяктуу сунуштар түзөт. Алардын ою боюнча өткөн убактарда бир канча философтордун, аныктамаларын айтканда философиянын башталуусунан И.Кантка чейин бир канча философтордун кээ бир суроолор жана бул суроолорго беришкен жоопторго байланышкан бир коомдогу бир окуя болуп эсептелет. Бирок классикалык деп аталган бул ахлак теорияларына байланышкан түшүнүктөр, суралган суроолор жана бул суроолорго берилген жооптор ачык аныкталаган эмес. Бул себептен маанилүү бир ахлак философиянын милдети, жаңы бир теория куруу гана болбостон, бул теорияларда болгон негизги түшүнүктөрдү, терминдерди ачыктыкка чыгаруу. Кыскачасы ахлак философиялык анализ болуусу керек. Ахлак философиясында бул аракетке модерн анализдөө деп ат берилген. Бул анализде туура бир нерселер болгондугу чындык. Эмнеге дегенде үстүртөн караганда, философиянын эки башкы ишинин бирөөсү инсан тажрыйбасынын ортого койгон терминдерди, түшүнүктөрдү, билимдерди анализи. Андай болсо ахлак терминдеринин анализи да бул байланышта философиянын туура же чын болуп, изилденүүсү керек.. Баалуулук болмуш байланыштары баалуулуктардын булагы жөнүндө азырга чейин ой жүгүртүү жана мындан кийин да ушундай аныктамалар уланат. Бирок философиянын экинчи иши, ачыгыраак айтканда сентетикалык куруучу бир иш болгондугун унутпашыбыз керек. Башка тараптан философиялык

- 1 *Жакшы:* Эрежеге же ахлактуулук идеологиясына шайкеш келүүсү керек. Жакшы – бул арзуу кылынган нерсе, талаптарыбызга жооп берген аракет ошондой эле бир пайда күтпөстөн аткарылган нерсе. «Жакшы» түшүнүгүн кээ бир нерселер, инсандар, керек болсо кээ бир кыймыл-аракеттер үчүн колдонобуз. Мисалы: «сүйүү жакшы», «Темир жакшы адам», «Темирдин бул кылганы жакшы аракет» сыяктуу. Жакшы түшүнүгүн эки мааниде колдонсок болот: А) Ахлакий мааниде; «Жакшы инсан» дегенде колдонгондой. Б) Ахлакий эмес мааниде; «Жакшы телефон» дегендей.
- 2 Suleyman Hayri Bolay. Felsefe I-II. İstanbul. 83-бет. Orhan Hançerlioğlu. Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar. Remzi Kitabevi. 5-том. 102-бет.

анализдин өзү көп убакта философиялык синтезден бир аракет абалында болуп эсептелет. Балким бул анализдин акыркы мөмөсү болушу да мүмкүн. Эч болбосо, философиянын өзүнө бул синтезди аткарууга же жакшы жашоо туурасында азыркыга чейин бизге маанилүү сунуштарды айтып келгендиги-бир чындык. Бул сунуштарга жаңы бир сунуш кошкондон көрө, философтордун бул темада эмнелерди сүйлөгөнүн изилдөө маанилүү болуп эсептелет. Философияда болмуш түшүнүгү учурда бизге жаңы бир жашоо же жашоонун философиясын сунуштайт. Бул өзгөчөлүгү менен ал, жаңы, эски салттардын ичинде бар болгон бир ахлак философиясы деп алынса болот. Ушул эле нерсе марксизмде да айтылат. Марксизм абсолюттук бир философиялык анализ болуп эле калбастан, бизге кандай жашашыбыз керек экендигин, инсан үчүн жакшы бир жашоонун сыры эмнеде болгондугу туурасында, сунуштар жана жол көрсөтүүлөр көрсөткөн. Аларды түрдүү кемчиликтеринен өтүп, коментарий берүү башка, бул укуктар жаңы бир жашоо түрүн көрсөтүүсү, укуктарды четке кагуу болсо дагы башка нерсе. Жыйытыктап айта турган болсок ахлак философиясын бир гана философиялык бир колдоо пайдалуу, бирок акыркы анализде философиялык талдоо болуп, мажбур түрдө болбогон бир эркин тандоо болуп эсептелет.

Ахлактын онтологиясы: ахлактуу бир мамиле, ахлактуу болбогон бир мамиледен айырмаланган өзгөчөлүктөрү эмнелер? Ахлактуу бир абал же мамиле менен, ахлактуу болбогон бир абал же мамиле бири-биринден ачык сызыктарга айрыла алабы? Кээ бирлери бул суроого ооба деп жооп берет. Булардын ою боюнча кылган нерсебиз, чечкиндүү бир категорияга кирет. Ал эми тамеки чегүү бул ахлактын ичинде каралбайт. Буга каршы чыккан ойлор болсо, абал же мамилелердин анык мааниде ахлактуу же ахлаксыз деп так категорияларга айрылалбай тургандыгын айтышат. Мисалы: тамеки чегүү күмөнсүз көп. Абалда ахлакка тиешеси болбогон бир мүнөз болуп эсептелет. Бирок бир университетке кирүү экзаменинде, экзамен алып баруучуларынын, экзаменге кирген абитуриенттин тамеки чегүүсү, ахлактык бир өзгөчөлүккө ээ.

Салыштырмалуу карама- каршы, бир шофердун орточо ылдамдык менен жана бардык шарттарга баш ийип келип жаткан убакта, өзүнүн жанын кыюу максатында өзү машинанын алдына чыккан, бир адамды тебелеп кетүүдөн кутула албоосу, окуяны сөзсүз шофердун айынан болгон, ахлак маселесинен болгон окуя деп айта албайбыз.

Ахлак мамиленин шарттары: Бул акыркы мисал менен ахлакка тиешелүү болгон мүнөздүн шарттары темасына кирип жатабыз. Ахлактык мамиле, ахлактык болуп баалануусу мүмкүн болгону анык. Мисалы, бир мүнөздүн кээ бир шарттары болуусу ачык, каалоонун болуусу жана эркин бир мамиле болуусу керек.

Бул мамиле каалаган жана ачык болуусу, аны каалап жана эмнени кылып жатканын билип жасоо болуп эсептелет. Эркин бир мамиле болгон болсо, ал мамилени каалоо жана чындыкташтыруу үчүн, адамда бир күч жана кайраттык болуусу деген мааниге келет. Бул күч жана кайрат жалпылап айтканда эркиндик деп аталат. Айбандардын мүнөздөрүн, ахлактык мүнөздөр деп айта албайбыз. Балдардын акылы кем балдардын мүнөздөрүн же кыймылдарын да ахлак катары бүтүмдөрдү

мамиле же кыймыл катары көрө албайбыз. Анткени айбандардын мамилелерин инстинкке байланышкандыгын билебиз. Балдардын мамилелерине токтоло турган болсок балким өздөрү каалашат, бирок билишпейт. Мунун себеби алардын дагы жакшы же жамандын эмне болгонун билишпейт жана ал белгиге ээ эмес.

Башкача айта турган болсок, балдар дагы эле жакшы жана жамандын айырмасын билүү өзгөчөлүгүнө ээ эмес. Ата-энесинин ортосунда болгон сөздөрү башка бирөөгө айткан бир бала, бул баланын оозунун боштугу жаман бир нерсеге жол ачса дагы, ахлак жактан күнөөлөгө боло турган бир мүнөздүн ээси катары ишендире албайт. Анткени анын бул жердеги жакшы жана жаман жөнүндө бир маалматы жок. Адамдар билбей туруп же колунан келбеген жүрүм-турумдарды каалоосу жана эркин аткарган мамилелер бөлүгүнө киргизе албайбыз.

Буга каршылык полиция, жоголгон бир баланын жашоосуна каршылык айыпкерлер менен иш бирдигин жүргүзүү окуясы, тартышмалуу бир жагдай. Анткени, бул жерде бир көз карашка каалоо жана эркин мамиле кылбоосу, бир башка көз карашта каалоо жана эркин бир негизде мамилеси алдыга жүрөт. Жагдай эмне болсо болсун бир аракеттин ахлактык катары бааланышы үчүн анын аң-сезиминин каалоосу жана эркин бир негизде ишке ашырылышы керектиги ачык.

Эркиндик проблемасы: Этикалык бир мамилени аткарган объекттин эркин болуусу керектиги маселеси болжолдуу түрдө ачык. Бирок башка тараптан эркиндик проблемасы философиянын эң маанилүү проблемаларындан бири болуп эсептелет. Эркиндик деген эмне? Адам чындыгында эркинби? Эркин чечим деген бир нерсе чындыгында барбы? Эгер бар болсо, эмнеден түзүлгөн? Бул суроолор жалпысынан философиянын өзгөчө катары ахлак философиясынын эң маанилүү суроолорунун бири болуп эсептелет. Алгач эркиндик жөнүндө ката болгон, бирок башка жактан адамдар арасында эң көп таралган эки түшүнүктү колго алуу менен ишти баштоо керек. Бул таралган катачылыктардан бири эркиндикти адамдын көңүлүнө көрө мамиле, каалолорун, инстинктерин каалашынча жана ар кайсы бир тоскоолдукка учурабастан каныккандык мүмкүн табуу катары көргөн түшүнүк.³

Эркиндик жөнүндөгү экинчи жана дагы маанилүү бир ката түшүнүк, анын себеби болбогон туура бир чечим ар түрдүү себебин ашкан сырдуу, акылга сыйбаган бир чечим болгон түшүнүк. Ушундай бир шектүү чечим же чечимдин илимий тажрыйбасы болуп, далилдөөлөр мүмкүн болбогондугу. Эгер чындыгында бар болсо ушундай эркиндиктин ахлактык түшүнүгү жана баалуулугу кандай болушу мүмкүн. Ал илимий тажрыйба катары далилденбейт: анткени илим жана тажрыйбаларыбыз аткарганыбыз ар мамиле, кездештирген ар чечимдин негизинде бололу же болбойлу, бир себеби болгондугун көрсөтүп жатат. Себеби болбогон бир мамиле же чечим, себеби болбогон бир иш күлкүлүү жана түшүнүксүз бир нерсе. Андре Гиденин “Ватикан зындандары” аттуу романында эркин бир мамиленин, себеби бологон бир

3 Murtaza Korlaelci, Necati Önerin Hürriyet Anlayışı, 46-49 . б-б. Жалпысынан адамдын жеке өзүнө тиешелүү деп эсептелген эркиндик талаасын өз ичинде жеке жана жалпы деп бөлүү мүмкүн. Нежати Öнер индивид жана эпистемология категориясында колго алат; эркиндиктин негизги белгисин жеке ал эми эркиндик категориянын жашоосун камсыз кылган шарттар катарында изилдейт.

мамиле болгондугун колдогон, бул көз карашын далилдөө үчүн өзүн өзү бир демонстрацияга түшүрөт. Негизинде себеби болбогон бир мамиленин да бир себеби бар. Башка тараптан бир эркиндиктин ахлактык бир баалуулугу болбогон, тескерисинче ахлакты түшүнүксүз кылганы да ачык. Анткени биз туура бир ахлактык мамиледе болууну ойлогонубузда кимдир бирөөнү бул мамиленин бир себеби болгонун ойлогонубуз үчүн мактоого ылайык көрөбүз. Эгер анын бул мамиленин бир себеби жок болсо, бул мамиле толугу менен бир далил катары ортого чыкса аны мактоолорубуздун эмне деген түшүнүгү болушу мүмкүн. Башка тараптан өзүбүзгө ушул суроону сурашыбыз керектелет: эгер ар түрдөө мамилелерибиздин, өз алдыбызча акыйкатташтырганыбызды ойлогон кыймыл аракеттерибиздин да бир себеби болсо, биз чындыгында эркинбизби же кайсы түшүнүктө, кайсы өлчөмдө эркинбиз? Эркиндик бул бир кыялбы?

Бул темада Спиноза сыяктуу философтордун чечими эң жөндүү чечим катары көрүнөт. Спиноза үчүн эркиндик, ар кайсы бир себеби болбогон бир мамиледе болуусу шарт эмес. Башкача айтканда эркиндик, ар кайсы бир себеби тарабындан аныкталбаган эмес. Тескерисинче ал бир аныктоочу болуп эсептелет. Бирок бизге бейтааныш болгон, сырттан болгон бир себеп тарабындан эмес, биз өзүбүз тарабындан белгиленгенибиз. Кыскача эркиндик, бир өзүн белгилөө болуп эсептелет. Чындыгында кандай болсун биз бир өлкөнүн көз карансыздыктан, башкача айтканда эркиндигинден сөз кылганыбызда, анын бир башка өлкөнүн баш ийүүсү алдында болуусу, бул башка өлкөнүн эрки тарабындан белгиленбешин түшүнсөк, бирдей негизде бир адамдын эркиндигинден сөз кылганыбызда, анын бир башка адамдын же группанын, коомдун эрки тарабындан белгиленип жеке эрежелерин өзүнүн коюшун түшүнүшүбүз керек. Бул жерде эркиндиктин негизинде бир күчтөн көп бир аң-сезим абалы ортого чыгат. Бирдей жагдайда болгон эки адам, бирдей бир окуяны өзгөчө негизде түшүндүрүшү мүмкүн. Мисалы кызыл светфордо турган эки шоферду ойлоп көрөлү. Булардын бири муну өзүнө сырттан бир башка эрк, мисалы жол эрежеси, жол полициясы тарабындан мажбур түрүндө кабыл кылынган бир мажбурдук катары көрүшү мүмкүн. Бир башкасы болсо бул эрежени же тьюларды, өзүнүн тандаган өкүмдөр тарабындан туура катары коюлган туура бир эреже катары бааланышы мүмкүн. Биринчисинин бул жагдайдагы мамилесинин кызыл светафорда өтпөө аракетин эркин болбогон, мажбур алдында чындыкташтырылган бир мамиле болуусуна каршы, экинчи үчүн бул окшош мамиле эркин чындыкташтырылган бир мамиле болот.

Жыйынтыгында бул адам өз акылы, өз акыйкаты, өз тууралары тарабындан белгиленген жана бул сөз кылынган нерселерге өз каалоосун билүү менен баш ийген адам катары аныкталат.

Бул эркиндик теориясында, эркиндиги шектүү, акыл тышында бир чечим, ар түрдүү мотиви, себеби ашан бир чечим катары көргөн түшүнүккө көрө ахлактык коз караштан бир нече жогору болгондугу ачык. Бул экинчисинин, эркиндиги эмне болгону билинбеген шектүү бир чечим катары алышынын мүмкүнчүлүгү же шансы жок. Анткени ага көрө жакшы жана жаманды чечүү, толугу менен бир шанс жана дал келе турган мыйзам болуп эсептелет.

Ахлактык максаттар жана каражаттар: ахлак философиясынын эң маанилүү түшүнүктөрүндөн бири максат-каражат түшүнүгү. Максат-каражат айырмачылыгы: кээ бир нерселерге ээ болуу маанилүү же баалуу эмес. Алар бир гана башка нерселерге, башка максаттарга бизди жеткирүүгө жардам бергендери, ага изилдөөчүлүк кылгандары үчүн баалуу жана маанилүү. Кээ бир башка нерселер табияттан баалуу жана маанилүү болуп эсептелет. Аристотелдин бир мисалын берип кетсек, жеке көз карашында өз алдынча дене тарбия баалуу эмес: ал биздин ден-соолугубузду чыңдоого жана денибизди сак бир ден-соолукка ээ болуусу катарында гана бизге баалуу. Табиятта ден-соолук өзү баалуу. Азыр бул жерде ден-соолук максат жана дене тарбия курал каражат болуп эсептелет. Ахлакта да кээ бир ахлак философтор үчүн куралдар негизги белги болсо, кээ бирлери максаттар үсүтүндө токтолушат. Ахлакта идеал, максаттуу түрдө туура же жакшы куралдардын туура же жакшы изилдөөлөр менен чындыкташтырылуусу болуп эсептелет. Бириси үчүн курал катары бул көрүлгөн бир нерсе, мисалы акча бир башкасы үчүн өзүнө максат болушу мүмкүн. Демократия өзүнүн бир куралбы, же болбосо максатбы болгону эң орчундуу бир ахлактык-саясий проблема болуп эсептелет.

Сиражедин Ал Оши'нин Нисабул Ахбар эмгеги жана этиканын каралышы

Сиражедин Ал Оши'нин Нисабул Ахбар эмгегинде көптөгөн диний жана коомдук маселелер орун алган. Бул макалада кээ бир этикага байланыштуу хадистерди колго алып, ал хадистердин этика маселесиндеги ордун жогоруда белгиленген этика теориялары менен салыштырып натыйжада ортого чыгышы мүмкүн болгон туура эмес ой жүгүртүүлөрдүн алдын алуу максатталат⁴.

روي كان رجلاً جاء إلى النبي عليه السلام وقال: علمني شيئاً يقربني إلى الله تعالى قال: اكظم غيظك . قال: زدي . قال: اقطع طمعك من الخلق

Риваят кылынгандай кимдир бирөө Аз. Пайгамбарга келип сурады: Мени Аллага жакындаштыруучу нерсени үйрөт. Аз. Пайгамбар анда: ачуунду бас, ачууланганда деп - жооп берди.

قال النبي: من لم يرضَ يا لغوتِ شغل قلبه وأتعب نفسه وخسر في الآخرة عند الميزان

Аз. Пайгамбар айтты: кимдир бирөө; өзүнө сунушталган ырыскыга ыраазы болбосо өзүн керексиз нерселерге жумшоо менен жамандыка барат да акырет таразасында зарарга учурайт.

قال النبي صلى الله عليه وسلم: من توكل وقنع ورضي كفى الط لب

Аз. Пайгамбар айтты: Ар бир адам; колундагы менен тообокелдик кылса, канаат жасаса ал нерсе жетиштүү болот.

قال النبي صلى الله عليه وسلم: من سعادة ابن آدم رضا بما قضى الله و من شقاوة ابن آدم سحقه بما قضى الله تعالى

4 Hadis: Hz. Peygamber'in sözleridir. Bu sözler ahkam içerse veya içermese her konudaki sözleridir Sünnet ise Hz. Peygamberin fiili uygulaması veya uygulanan bir şeyi onaylamasıdır. Sünnet o zaman fiilî, takrirî, olmak üzere ikiye ayrılır diyebiliriz. Fakat Hz. Peygamberin sözlerinin uygulamaya geçmesiyle bu tür hadislerde sünnet konumuna yükselirler. Böylece bize göre sünnet üç kısma ayrılmış oluyor. Fakat Hz. Peygamberin bazı uygulamaları varki ona hastır. Bu uygulamalara Müslümanlar açısından tabi olmak caiz olmaz. Dörtten çok evlilik ve oruçta visal konuları gibi. Bu tür uygulamaları sünnet denmez.

Аз. Пайгамбар айтты: Адам алейхи саламдын урпагынын бактылуулугу Алланын адамга буйругуна ыраазы болуусу. Бактысыздыгы ыраазы болбоосунда.

قال النبي صلى الله عليه وسلم: لَوْ تَوَكَّلْتُمْ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقْتُمْ كَمَا تَرْزُقُ الطَّيْرَ

Динге ишенген адамдын адеп - ахлак нормалардын бузулуусунун кээ бир себептери.

Динге ишенген адам эмне себептер менен адепсиз, этикага жатпаган мамилелерди жасайт? Жаратканга жана акырет өлгөндөн кийин кайрадан тирилип жашоого ишенсе да жалган сүлөйт, кишинин жанын кыят, уурулук жасайт ж.б..?

Дин жалпысынан адамдын адеп - ахлагынын оңолуусу үчүн жакшы шарттарды, жасалуусу керек болгон көнүгүүлөрдү, ой толгоолордун синтез жана анализдерин ачып көргөзөт. Эгерде монотеисттик диндеги жаратуучу жөнүндө сөз боло турган болсо, анда жалгыз, баардык нерсеге кудреттүү болгон зат көңүлгө алынат дагы, адам баласы өзүнүн турмушун жүрүм турумун ар дайым көздөн өткөрүүсү шартталат. Анда эмесе динге ишенип баардык жасалган нерселерден жоопко тартыла тургандыгын кабыл кылган адамдын турмушка болгон мамилеси, салыштырмалуу башкаларга караганда дагы да иреттүү, так, жооп керчиликтүү деп элестетилет. Жараткандын көзөмөлүндө болуунун психологиясы же болбосо ишенген динине карата жасалган мамиленин иреттүүлүгүн ар дайым көзөмөлдөөсү зарыл. Бирок тилеке каршы ар дайым андай боло бербейт. Эмне үчүн? Жалпысынан маселенин ар тараптуу материалдык, социалдык жана туура эмес динди таанып билүүсүнө тиешелүү себептери болот. Бул маселеге байланыштуу туура эмес дин таануу аркылуу адеп – ахлакка тийгизген таасирлер туурасында кеп козголот. Бул таасирлер анализделбестен жана кубулуштун негизги белгилерин чагылдыруучу ойдун формасы такталбаса дин темасында өсүп өнүгүү мүмкүн эместей көрүнүп адеп ахлакка тиешелүү маселелерди чечпейт.

Апсолютизм: Термин жалпысынан философтор тарабынан ар түрдүүчө чечмеленип келген. Пифагордун ою боюнча эсептик биримдик, Платондо жалгыз зат, Аристотельде алгачкы кыймылдаткыч, Гегельдин ою боюнча идея ж.б. Апсолютизм ошондой эле динде да колдонулуп жоромолдонулат. Иудаизмде Его, Христиан динде Ата Кудай, Исламда Алла, Индуизмде Брахма ж.б. Бирок апсолютизм философиялык жана диндеги мааниде колдонулса да түшүнүктүн негизги белгилери катарында, чексиз, эч нерсеге көз карандысыз, кудреттүү зат, сымалдуу ой пикирлер жөнүндө болоору ачык айкын байкалат. Кандайдыр бир дин апсолюттук акыйкатты жалгыз өзү гана окутканын даңазалай турган болсо анда ага ишенген индивид да жер жүзүндө жалгыз акыйкаттын өкүлү болгондугуна эч бир шексиз ишенет. Натыйжада ишенилген диндин жаратуучусу менен өзүнүн ортосундагы личностук айырмачылык жокко чыгып, жаратуучунун жердеги өкүлү сыяктуу психологияга чалдыгат. Андан ары индивиддин башка индивиддерге жасаган этикалык жана маралдык жамандыктардын бир маңызы жоголуп жаратуучунун каалоосу катары да эсептейт. Жаратуучунун кудретин колго алуу аракетинен ортого чыккан жамандыктын коомго тийгизген таасирин байкабастан аны туура деп эсептейт.

Утопия: Эгерде өздөштүрүлгөн дин жөнүнүдөгү жоромолдоо утопия же болбосо реалдуу жашоо менен байланышы жок, адам баласынын табигый шарттары, укугу жана өсүп өнүгүүсү сыяктуу негизги белгилерине дал келбесе анда туура эмес жолдо болгондугу ачык. Бул проблема жалгыз дин эмес секулярдуу саясий башкаруу системаларда ад кездешет. Мисал катарында улуу октябрь революциясы жана кандайдыр бир коомдук башкаруудан башка бир коомдук башкарууга өтүү мезгилиндеги көрүнүштөргө саясий көз караштардын анализдери. Башкача айтканда жаңы бир коомдун жаралышындагы миңдеген адамдардын курман болуусу. Натыйжада утопиялык келечек турмушту кыялдануу менен ал идеяны реалдуу чындыкка айландырууга кандай гана каражат болбосун анын ичинде адам укуктарынын жокко чыгарулуусу да барабарында баардык мамиленини түрүн туура керектүү деп эсептей баштап, бул тема туурасында тарыхта болуп өткөн согуштар, төңкөрүштөргө бай. Колдонулган ураандын аталышы албетте ал лидерлер үчүн, “жарык турмушту орундатуу”, “ бактылуулук үчүн”, “ ж.б. Натыйжада адамдын турмушундагы баалуулуктар каражатка айланып нравалык нормалар жокко да чыгарылышы мүмкүн.

Жамаатташуу: Жамаатташуунун логикасын түшүнүү үчүн алгач, личностук структураны айрмалоо зарыл. Личност жалпысынан татаал структура катары төрт иерархиялык иретте жайгашкан подструктурадан тзүлөт. Биринчиси личностун биологиялык жактан шартталган темпераменти, курактык, жыныстык, фармакологиясы. Тажрыйба аркылуу социалдык жактан калыптанган чагылдыруунун формасы катары, кабылдоо, сезүү, эске сактоо, ойлонуу, эрк, эмоциялар психикалык процесстердин индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Окутуу аркылуу ээ болгон билим, метод, жүрүм турум мүнөз. Эң акыркы личностук калыптануу катарында, тарбиялоо жолу менен ишендирүү, дүйнө тааным, идеалдар, толкундоолор, умтулуулар, кызыгуулар, каалоолорду калыптандыруу менен социалдаштыруу. Личност эгерде жамааттын социалдаштыруу процессинде өзүнүн личностук критерилерин сактабастан рационалдык ой жүргүзө албаса анда жамаат тарабындан жутулуп жок болот. Натыйжада эгерде жамааттын идеясы туура эмес болсо да аны туура анализдеп синтездей албастан ага баш ийип коомго зыян берүүсүн да кабылдай албай калышы толку мүмкүн. Личностун калыптануусунда “коомдо өзгөчөлөнгөн чечилген алдыңкы адамдарсыңар” сыяктуу ураан чакырыктын психологиясы каптап дүйнөгө тынчтык жана бакыт алып келүүчү жамааттын өкүлү болуунун шарапаты коштойт. Ал эми группанын сыртында калгандар туура эмес жолдо болуп, натыйжада кандай гана жол менен болбосун бийликке өзүнүн группасынан болгондорду алып келүү көздөлүп эч кандай этикалык маралдык нормалар сакталбаста да кабыл көрүнөт себеби жалгыз ал жамааттын идеасынын негизинде гана коомдо жыргалчылык орундалат.

Зордук зомбулук жана ырайым: Зомбулук зордук этикасыз жаман мамиленин адамга жакшы мамиле катарында кабыл алынып көрүнүүсү. Мисалы : Сириядагы кээ бир мусулман уюмдар; мусулман адамдарды курман кылуудагы себептердин алгачкысы, “жалгыз алардын идеологиясынын туура болуусу”, экинчи себеп болсо “адамды адамдын каалоосуна карабастан куткаруусу”, тазалоосу албетте

анын жанын кыюсу аркылуу, каны менен жууп тазалоосу. Ал эми курман болгон адам анын баркына тигил өлгөндөн кийинки жашоосунда аңдап баркына барат. Ушул сыяктуу коомдогу көрүнүш кайсыл жерде ортого чыга турган болсо анда ал жерде укук менен сясий системанын бири бир менен дал келбегендиги жана ортосундагы дал келүүчү мамиленин иштелбегендигине далаалат кылат. Тарыхта өзгөчө диндердин тарыхында ушндай көрүнүштөр көп кездешет. Батыш маданияты ренесаң демилгеси менен бул көрүнүштөргө алтернативаларды, укуктук норма мыйзамдарды иштеп чыгып жөнгө салган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Aydın, Mehmet, S., Din felsefesi, 8. Baskı, Çağlayan A. S., İzmir 1996.
Aydın, Mehmet S., Âlemden Allah'a, Ufuk Kitapları:1, İsnanbul, 2000.
Arslan, Ahmet, Felsefeye Giriş, 4. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2006.
Gürsoy, Kenan, J. P. Sartre Ateizimin Doğurduğu Problemler, Akçağ Yayınları, Ankara ,1991.
Hick, John, Faith and Knowledge, Sekond Edition, Cornel University Pres, New York, 1996.
Hume, David, Din Üstüne, Mete Tuncay, Imge yay., 3. baskı, İstanbul, 1995.
J. Hick Philosophia Of Religion, New Jersey, 1973.
H. Hokelekli Din Psikolojisi, T.D.V Yayınları, Ankara, 2001.
Гусейнов А. А Античная этика. М., 2004.